

Сыр еліндегі діни-ағартушылық ой-сана

Марал Ишан Құрманұлының
230 жылдық мерейтойына арналған
республикалық ғылыми-теориялық конференция
материалдары

Қызылорда 2010

СЫР ЕЛІНДЕГІ ДІНИ-АҒАРТУШЫЛЫҚ ОЙ-САНА

**Марал Ишан Құрманұлының
230 жылдық мерейтойына арналған
республикалық ғылыми-теориялық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Ғылыми басылым

**Алматы 2010
“Орхон” Баспа үйі**

дан асып маған келгеніңіз дұрыс болмады», - деп қайтарып жібереді. Амалсыздан Тапал ахунға жүгінеді. Тапал: «Шартың түйенің үстінен түспеу болса, мына ашамайға түсе қойыңыз», - деп түсіріп алады. Сонда ағасы Алдан: «Қажырдан тоғызбыз, ахуннан басқамыз доңызбыз», - деп үйге кіріпті. Тапал ахун Қалжан ахунды діни серіктесі, рухани досы санаған. 1916 жылы Қалжан ахун қайтыс болғанда: «Мұсылман баласы исламның қолхатынан айрылды», - деген екен. Атамыз төрт некелі болған. Бәйбішеден Жұнайт, одан Камаладин, одан Аббаз (Аппаз) туған. Жұнайт ишандықты мұрат тұтқан, білімді болған, 23 жасында Ақмешітке Шораислам болып сайланады, 26 жасында дүниеден өтеді.

Қажы Мәдікөжа – Диуана бабамыздан тараған кезінде елге аты шыққан, діни сауатты Алтынқожа Бикөжаұлы (1886-1937жж.) және Қарамолда – Мұхамеджан Нүрекеұлын (1888-1937жж.) атар едік. Алтынқожа атамыз Ресейге жер аударылып топырақ сол жақтан бұйырса, Қарамолда әкеміз кешегі асыра сілтеудің құрбаны болып, «халық жауы» деген жаламен оқ құшты. Сыр сүлейлерінің бірі Кете Жүсіп Ешнияұлы:

«Мұхамеджан шын әулет,

Тақысыз таза ақ айдын», - деп жоғары бағалаған әкеміз кешегі өмірден өткен Әбибулла, Қалиолла Ибрагим (Қырғызбек) Мұхамеджановтардың әкесі (Қараңыз: //Сырдария альманахы, №2/8, 2010ж. 76-90бб.).

Қорыта айтқанда өлкемізде діни-ағартушылық ой-сананы қалыптастыруда қожалар әулетінің қомақты үлестері болғанынан құлағдар етуді мақсат еттік.

СЫР ЕЛІНДЕГІ ШАЙЫРЛЫҚ ШЕБЕРЛІК

(Тұрмағанбет шайыр мен Қалжан ақындығы бір өлең құрылысы туралы)

Қыдыр Төрәлі

Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ

Әрине, шығыс әдебиетіндегі жанрлық ерекшеліктер мен өлең құрылыстары хақында сөз қозғағанда ондағы жұмбақ тұстары мен сырлы жағын айтпай өту мүмкін емес. Әсіресе, шығыстың тамаша өлең құрылыстарын ХІХ ғасырда Бұқарадағы «Мир Араб» медресесінде тәлім-тәрбие алған казактың «кітаби ақындары» да ұтымды пайдаланғанын айтып өткен жөн. Олардың шығармаларында біркездері орта ғасырда кеңінен қолданылған жыр өрнектері сол калпында

кездесіп отырады. Шығыстың «му'амма» дәстүрімен Құран аяттарын шығарма ішінде ойнатып, одан қала берді түрлендіріп берген ақындарымыз Ислам дінінің нәзік сырларынан мол хабарлары болған. Солардың бірі – парсы тіліндегі «Шахнаманың» қазақша тәржімасын жасаған Тұрмағанбет Ізтілеуов деуге болады. Оның медреседе жүрген кезінде Қалжан ақын Бөлекбайұлы (1857-1916)мен шығыстың тамаша өлең үлгілерімен сөз жарыстырғаны біздің ойымыздың жарқын дәлелі.

Мәгәз әндар үстіханам сухт жана күн кәрәм,

Мәрәк аят неғиһан әзнәзди Рахман чун кәнәм,

Мәнәк мурдәм дәрғариби нисти жана дәр тәнәм,

Мәнәт издке фәриади рассад маро зәғам [1], -

деп Қалжан ақын өзінің Жаратушының алдында әлсіз екенін, тәннің рухани жұтаңдықтан азатынын жеткізу үшін парсы тілінде осы өлең жолдарын жазған. Мұнда назар аударарлық нәрсе, бірінші жолдың соңғы сөзі «кәрәм» болса, екінші жолдың басы оның тескерісі «Мәрәк» болып басталған. Осы қатардың соңғы сөзі «кәнәм» болып аяқталса, үшінші жолдың алғашқы сөзі «Мәнәк» болып берілген. Үшінші қатардың соңы «тәнәм» деген сөзбен бітсе, төртінші жолдың басы «Мәнәтпен» аяқталған. Ал, енді төртінші қатардың соңғы сөзі бірінші жолдағы «Мәгәздің» теріс түрі яғни «зәғам» болып біткен. Осы өлеңнен негізінде Тұрмағанбет ақын да жауап жазған:

Йох қылып қалыбым ғұбарын айла я, Раб, таза кой,

Йок лә йоп дүррү жәуһир мұнда бергіл таза мой,

Йом – а ахыр деса Раббым бәндә ашад таза рой,

Йор да йоп жәннат диүрдің сахшылара таза хой [2].

Қалжан Бөлекбайұлының парсыша жазған өлеңіне түркіше жауап қайтарған Тұрмағанбет те қарсыласының қолданған өлең үлгісін ұтымды пайдаланған. Мұнда да бірінші жолдың алғашқы жолы (йох) төртінші қатардың соңғы сөзінің (хой-дың) теріс түрі. Қалған екінші, үшінші және төртінші жолдар алдыңғы қатардың соңғы сөздерінің аудармасы болып жасалған. Шығыс мұсылман әдебиетімен сусындаған бұл екі ақынның шайырлық шеберлігіне танданбасқа болмайды. Бұлардың қолданған өлең құрылысы шығыстық үлгімен жазылған. Бұл үлгіні «Раддус садр 'әләл әжүз» дейді. Кейде «Тасдир» деп те аталады. Араб, парсы әдебиетінде алғашқы жолдың бірінші сөзін «Садр» (арабша басы деген сөз) десе, осы жолдың соңғы сөзін «Аруз» деп атайды. Екінші жолдың яғни бірінші бейіттің екінші мисрағының алғашқы сөзін «Ибтида» (арабша бастау деген сөз) деп, ал осы жолдың соңғы

сөзін «Зәрб» немесе «Әжуз» дейді. Осылардың арасындағы сөздер «Хашу». Сонда мұның формасы былай болып шығады:

Садр.....хәшу.....аруз

Ибтида.....хәшу.....әжуз

Мұндағы «Раддус садр 'әләл әжуз» деген сөз «садрдың әжузға қарай қайтуы» деп аударылады. Егер осы үлгімен жасалған өлеңнің бірінші жолының алғашқы сөзі сол қалпында екінші қатардың алғашқы сөзі болып табылу керек. Мысалы, парсы әдебиетіндегі Зейнебидін:

Бе рунәк әст дәр ин рузгор келко хисәм,

Хисәм о келк ту кәрдәнд ком әгдо кәм.

Руво о райи ту бордәнд әз зәмонә зәлом,

Зәлом бод шәб о руз душмәнә жоһет [2;67], –

деген өлең жолдарымен түсіндіруге болады. Сондай-ақ, осы үлгіге карама-қарсы жасалған «Раддул әжуз 'әләс садр» деген форма да бар. Ол «әжуздің садрға қайтуы» деп аударылады. Яғни екінші жолдың соңғы сөзінің алғашқы жолдың бірінші жолына қайтуы. Парсы ақыны Ғұзайридін:

Асо бәр герефтән нә муғжәз буд,

Һәми аждаһо кәрд бояд асо [2;68], –

деген бейітіндегі алғашқы мисрағтың бірінші сөзі кейінгі жолдың соңғы сөзімен бірдей мәнде қолданылған. Бірақ жоғарыда біз келтірген Қалжан Бөлекбайұлы мен Тұрмағанбет Ізтілеуовтердің құрастырған өлең жолдары осы үлгімен жасалғанымен де, бұдан аздап өзгешелігі бар. Себебі, екі ақынның бейіттерінде екінші жолдың соңғы сөзі келесі жолдың басында теріс айналып түскен. Мысалы «кой» керісінше «йок» ал, «тәнәм» «мәнәт» болып жазылған. Төртінші қатардың соңғы сөзі алғашқы мисрағтың бірінші сөзінің теріс түрі болып табылады. Әрине, мұнда екі ақын жоғарыда берілген үлгілерді сәтті пайдаланумен қатар, сөздерді теріс аударып беру арқылы жаңа форма шығарған деуге болады. Шығыс әдебиетіндегі өлең құрылыстарын түрлендіріп, оған жаңа түр қосып беру үрдісі Бұқара медресесінің шәкірттерінің басым бөлігінде болған.

Әдебиет:

1. Жеке кітапхана қорынан.
2. Әлламе Жәләләддин Ғумаи. *Фунун-е бәлагәт уә сана'әт әдәби.* -Тегеран: Ғума, 1382. - 425 .,

«ЕТ, АЛЛА, АЖАРЫМДЫ АЙДАН ДА АШЫҚ!..»
(Дамолла Тұрмағамбет өлеңдеріндегі дүниетаным кеңістігі)

Құлбарак С.

Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті

Кеңестік кезең әдебиетінде Алла атына, көркем мәтіндерде кездесетін Алла сөзіне шошына қарадық. Таптық-саяси көзқарастағы солақайлық әдеби мұраларға қысастық жасауға әкелді. Жарық көріп жатқан туындылардан Алла аты аяусыз өшірілді, болмаса өлең жолдары орынсыз бұрмаланды. Сөйтіп автордың дүниетанымына қол сұғылды, халықтық туындылардағы наным-сенімге қысастық жасалды. Мұның түп себебі «дін-апиын» ұғымын санаға күштеп енгізуге бағытталған коммунистік идеологияның өнерге, оның ішінде әдебиетке қояр қатаң талабынан, цензурадан туындап жатты.

Бұл туралы академик С. Қирабаев: «Коммунистік идеология тарихи, мәдени мұраны жаңа қоғам мүддесіне пайдалану идеясын сөз жүзінде мойындағанмен, іс жүзінде пайдаға асырған жоқ. Ол ерте замандарда жасалған халықтық көркем туындылардың өзін партиялық, таптық тұрғыдан түсіндіруге тырысты. Содан барып, біздің ұлттық әдеби мұрамыздың көп бөлігі ескішіл, феодалдық, кертарпа, ұлтшылдық идеологияны жақтайды деген сылтаумен қолданыстан шығып қалды. Саясаттан тыс жасалған халық әдебиеті саясатқа бұра талданды. Тіпті фольклордың мифтік, аңыздық сипатын ескермей, оны нақты өмірдің көрінісі деп қарау орын алды. Халық қаһармандары таптық тұрғыдан түсіндірілді. Соның нәтижесінде Қыз жібек, Баян сұлу, Ақжүніс, Төлеген, Қозы-Көрпеш, Алпамыс, Қобыланды сияқты эпостың қаһармандарының өзі бай баласы, хан қызы деген сияқты айыптарға ұшырады. Тазша, жетім бала туралы ертегілер мен кедейден шыққан Қамбар батырдан басқа ауыз әдебиеті қаһармандарынан ажырап қала жаздадық. Халықтың көне ұғымын діни жырлар арқылы жеткізген фольклор үлгілері мен әдет-ғұрып, тұрмыс-салт жырлары ұмытыла бастады. Мұндай көзқарас тарихи әдебиетті бағалауда да кең өріс алды» [1, 5-6 бб.], – деп жазды.

Академик С. Қирабаев айтқан пікірдің әр алуан көрінісін ұлттық әдебиет тарихынан көптеп келтіруге болады. Алысқа бармай бір мысалға жүгінеміз. Ұлы ағартушы Ы. Алтынсаринның «Бір құдайға сыйынып» деп басталатын әйгілі өлеңінің бастапқы нұсқасында «Істің болар қайыры, Оқысаңыз Аллалап» [2, 98 б.] деп келетін өлең жолдары бар екен. Біз бұл үзіндіні Ы.Алтынсаринның әдеби